

ЗНАЧЕНИЕТО НА ВИЗАНТИЙСКИТЕ ГРАДОВЕ КАТО ОСНОВНО МЯСТО ЗА ОРГАНИЗИРАНЕ НА ПУБЛИЧНИ ЦЕРЕМОНИИ, ЗРЕЛИЩА И ПРАЗНИЦИ (СРЕДАТА НА VI – СРЕДАТА НА IX В.)

Ангел Велинов - историк

Секция Средновековни Балкани

**към Институт за балканистика с Център по тракология "Проф.
Александър Фол" при Българска академия на науките**

Развитието на зрелищата, публичните процесии и церемонии във Византия е тясно свързано с въпроса за византийския град. Именно градовете са местата, където се организират различни по вид зрелища и процесии. Разбира се, през разглеждания период (средата на VI – средата на IX в.) настъпват редица процеси, свързани с важни промени в устройството и обществената функция на градовете в империята. Въпреки тези промени обаче градската среда остава основно място и фон, сред който се разиграват различни сцени от публичния церемониал и зрелищата, организирани във Византия.

Драстичните вътрешни и външнополитически промени, които изживява империята в края на VI и началото на VII в., водят до криза в развитието на византийския град.¹ Империята остава само с няколко по-значими градове. Въпреки това, някои елементи от античната полисна традиция са съхранени. Важна част от тази традиция са зрелищата и публичните церемонии, които се организират в градовете на империята. Разбира се, след VI в. те вече са силно изменени. Засилващото се влияние на християнството, промяната на социалната структура, политическото значение и

¹ Въпросът за съдбата на византийския град след VI в. е спорен. Най-последователни привърженици на теорията за континуитета и непрекъснатото съществуване на градовете в империята са Franz Dölger, "Die frühbyzantinische und byzantinisch beeinflusste Stadt (V-VIII. Jh.)," *Atti del 3 congresso internazionale di studi sull'alto medioevo*, (Spoleto 1959): 65-100; George Ostrogorsky, "Byzantine Cities in the Early Middle Ages," *DOP* 13, (Harvard 1959): 45-66. Подобна теза отстояват и Сюзюмов, Михаил. Византийский город (середина VI – середина IX в.). // *Византийски временник*, 1967, N 27, с. 38-70; Липшиц, Е. Очерки истории византийского общества и культуры VIII – первой половины IX в. Москва-Ленинград, 1961. За разлика от останалите автори, тя смята, че вече става дума за различен тип град, който започва да се формира още през IV в. Привърженик на теорията за пълното изчезване на античната урбанизация към края на VII в. (с изключение на Константинопол) е Ernst Kirsten, "Die byzantinische Stadt," *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress*. (München 1958).

дори манталитета на населението, естествено водят и до промяна в характера на градския живот в империята.

Балканските провинции на империята са първите области, в които властта на Византия е сериозно разклатена. Въпреки някои периоди на военна и политическа стабилност, властта на Римската империя в този регион бележи сериозен упадък още в края на III в. Причините за това могат да се търсят както във военната и политическа криза, която обхваща империята, така и в засилването на някои социални и икономически противоречия около разпадането на робовладелската система. Нашествията на варвари несъмнено усложняват и задълбочават тези проблеми. Робите често се присъединяват към войските на готите, както става при голямото тяхно нашествие през 376-378 г.² До края на IV в. империята не успява да възстанови старите си позиции на Балканите.³ Кризата, обхванала балканските провинции на Византия, е преодоляна и в началото на V в. Империята предприема военни и законодателни мерки за укрепване на властта си на полуострова.⁴ Войните на Византия с хуните през 441-442 г. отново довеждат до сериозни опустошения на балканските провинции. Според житието на Св. Хипатий седемдесет града „пострадали“ от набезите на хуните. В края на V в. Тракия и Илирик са опустошени и от българите.⁵

Наред с външнополитическите сътресения, които империята преживява, настъпват и важни промени по отношение на градското управление. Те отразяват две важни тенденции в развитието на градския живот в империята. От една страна ролята на местния епископ нараства и той се превръща във водеща фигура на политическия и обществен живот в градовете.⁶ Подобна официална санкция, която дава на епископа солидна власт в градските съвети, явно е следствие от все по-голямото влияние и авторитет, които тази институция добива в провинциите на империята. Другата

² Вж. Велков, Велизар, Краят на робовладелските отношения в древна Тракия. // *Векове*, 1972, N 2, с. 48-52.

³ Според свидетелството на Клавдиан, вождът на готите Аларих се разпорежда свободно и експлоатира градовете на Илирик, като ги принуждава да произвеждат оръжие за армията му. Вж. Велков, В. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. София, 1959, с. 40.

⁴ С указ от 3. IV. 393 г. бил отменен поголовният данък (*capitatio humana*) в Тракия и се закрепостяват колоните. Вж. *The Theodosian code and novels, and the Sirmondian constitution*. С. Pharr tr. (Princeton University Press, 1952), 11.52.1., 398. Един документ от 408 г. говори за поправка на разрушените от Аларих крепостни стени в Илирик крепост, Вж. *The Theodosian code*, 11.17.4, 346.

⁵ Велков, В. Градът..., с. 41. За войните на Византия с българите вж. Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. I, част I. София. 1918, с. 45.

⁶ Велков В. Градът..., с. 68. Постановленията на император Анастасий I красноречиво свидетелстват за нарастналата му роля. Те предвиждат създаването на ръководно тяло във всички градове на империята, в което да влизат епископът, едрите земевладелци и куриалите.

тенденция в развитието на византийските градове през тази епоха е свързана с упадък на самите градски съвети. Политиката на император Анастасий I, която изглежда цели тяхното заздравяване, се оказва неуспешна. Очевидно ролята на градските съвети все повече се формализира, а тяхната ефективност намалява. Те не са в състояние да възвърнат старото си влияние. Градските съвети са плод на една съвсем друга икономическа, политическа и културна среда, която през VI в. вече не съществува. За управляващите среди в империята те вероятно изглеждат като една твърде анахронична и обречена институция. Освен това местните епископи явно предпочитат пряко да упражняват своята власт, без посредничеството на какъвто и да било орган. Вероятно подобни съображения карат император Юстиниан I да премахне градските съвети през 545 г., за което се споменава в една негова новела.⁷ Въпреки отслабналата роля на градските съвети тази мярка ограничава политическото значение на градовете в империята и засилва нейната централизация.

Въпросът за зрелищата и публичния живот в империята е свързан с античното наследство на Византия. Както споменахме, до края на VI в. градът на Източната Римска империя запазва до голяма степен своя облик и традиции, наследени от античността. Стремешът на църквата да се справи с остатъците от езичеството, както и някои законодателни мерки на византийските императори в тази насока, не постигат особен резултат. Както отбелязва историкът Питър Браун, представата, че градът на източното средиземноморие ще захвърли своите езически традиции и ще се превърне в сбор от благочестиви християни, е фатално подценяване на класическото чувство за гражданска общност. Градовете на Източната империя запазват своите празници, за да отдадат дължимото на една устойчива предхристиянска гражданска гордост. Управляващите среди в градовете, въпреки че са добри християни, продължават да използват наследството, с което разполагат. Обществените ритуали през VI в. остават незаличимо езически, еротични и жестоки. Много често местният християнски епископ е принуден да се съюзи с градския управител, за да спре тълпите от протестиращи монаси, които искат подобни зрелища да бъдат прекратени.⁸ Идеалът на Йоан Ефески за християнско домакинство

⁷ Велков, В. Градът..., 70.

⁸ Браун, П. Тяло и общество. Мъжете, жените и сексуалното самоотричане през ранното християнство. София, 2002, с. 375.

се осъществява едва с упадъка на градовете и арабското нашествие през VII в.⁹ Обедняването и нашествието, а не християнската проповед прекъсват античните градски традиции. През VI в. в империята все още съществуват редица театри и хиподроми, а организирането на зрелища в тях е широко разпространена практика.¹⁰ Подобни съоръжения съществуват и в някои от балканските градове на империята. В житието на Св. Димитър Солунски се споменава за театър в същия град, където се представят трагедии. Споменава се и за гимнастически салон в града.¹¹

Докато балканските провинции на Византия изпадат в сериозна криза след средата на VI в., животът в азиатските и африканските ѝ владения остава относително спокоен до началото на VII в. На изток все още съществуват големи градове като Антиохия и Александрия, които си съперничат с Константинопол. Те съхраняват редица елементи от античната полисна традиция, а активността и организацията на тяхното население напомня за тази на Константинопол. Както и в столицата на империята, хиподромът е едно от основните места, където е съсредоточен общественият живот в тези градове. Хиподроми, театри и други места за развлечения съществуват в много от източните градове на империята. Чисто зрелищната функция на подобни съоръжения се преплита с тяхната политическа роля. Подобни съоръжения позволяват събирането на огромно количество хора. Те са и места за свободно изказване на мнения, което превръща изявите на народа в политически акт (особено в Константинопол).

Специално място сред градовете във Византия обаче заема нейната столица. Император Константин Велики се старее тя да не отстъпва по великолепието на стария Рим и осигурява много средства за украса и благоустройство. През следващите няколко века Константинопол действително се превръща във водещ политически и културен център на империята. В състезателен дух византийските императори се стремят да оставят следа в развитието на столицата. Те издигат монументални здания, колониади, портици и докарват от различни краища на империята стотици произведения на изкуството (статуи, обелиски и колони), които поставят на видни места в столицата. Статуи на Артемида, Аполон, Зевс и Хера красят редица места в

⁹John of Ephesus, *Historia ecclesiastica*, 3,2, 48, in *Corpus scriptorium christianorum orientalium, Scriptorum Syri*. E. Brooks tr. (Louvain, 1936), 202-203.

¹⁰ За състезанията с колесници на Хиподрома в Антиохия през VI в. вж. Maurice Brière, "Les Homilies cathedrales de Sévère d'Antioche" in *Patrologia Orientalis*. Vol. 36, T. 25, I. Traduction syriaque de d'Édesse, J (suite). Homélie XL à XLV / éditées et traduites en français (Paris, 1935), 540-557.

¹¹ Jacques Migne ed., *Patrologiae cursus completus, Series graeca*, T. 116 (Paris, 1858), 1185-1396, 1296, 1304.

столицата.¹² Ролята на Константинопол като водещ град на империята определя и политическото значение, което нейният Хиподром притежава.

Още през III в. пр. н. е., народните събрания в Елада се събират в театрите. През елинистическата епоха представителите на градовете, обединени от религиозния култ към общата светиня, разискват в театрите по време на т. нар. *κοινά* (събрание) въпросите на съюза.¹³ В римската империя *Circus Maximus* придобива значението на институция, която замества елинската агора и римския форум. В него народът показва отношението си към императора и управляващите среди, а също изразява най-различни желания. Там събралото се множество придобива чувство на анонимност и недосегаемост, а също и усещане за власт и свободно изразяване на настроения и желания.¹⁴ По този начин политическата и социална функция на цирка е вплетена във функцията му на място за забавления и зрелища.

Хиподромът в Константинопол наследява традициите на римския цирк като институция. Подобен род зрелища обаче получават широко разпространение и в източната част на Римската империя. През V-VI в. хиподромите вече са считани за задължително условие за съществуването на градски цивилизован живот.¹⁵ Хиподромът събира най-важните участници във византийския живот – народа и императора, като ги включва в церемония, която символично оживява идеята за византийската държава и побеждаващия император.¹⁶ Той се превръща в централно място за организиране на зрелища, както при честване на някой празник, така и през обикновените дни, когато се представят подобни забавления. Някои изследователи обръщат внимание на сравнително малките по размер форуми в Константинопол. Те вече имат само церемониално значение, докато политическата им функция е иззета от Хиподрома.¹⁷ Построяването на редица църкви, които променят публичното пространство в Константинопол, не успява да засенчи водещата му роля като център на обществения живот в столицата. Силната привързаност на византийците към

¹² Вж. Raymond Janin, *Constantinople Byzantine. Développement urbain et repertoire topographique*. (Paris, 1964).

¹³ Сюзюмов, Михаил. Политическая борьба вокруг зрелищ в Восточной Римской империи IV в. // Ученые записки, УГУ, выпуск 11, с. 84-134.

¹⁴ Zvi Yavetz, *Plebs and Princeps* (Oxford, 1969), 19-20.

¹⁵ Jacob Haury, Gerhard Wirth eds. *Procopii Caesariensis, De Bello Persico, Opera omnia* T. I. (Lipsiae, 1962), 24. Прокопий Кесарийски никога не пропуска да спомене хиподром, когато изброява необходимите за града постройки, независимо че се отнася твърде неодобрително към борбата на партиите.

¹⁶ Арnaudов, Васил. Игровият и състезателен елемент във византийската цивилизация. // Балкански щрихи в европейското минало. - София, 2001, 29-35.

¹⁷ Albrecht Berger, "Streets and Public Space in Constantinople," *DOP* Vol 54, (2000): 161-172, p. 168.

зрелищата, организирани на Хиподрома, личи и при почитта, с която те удостояват някои от жокеите.¹⁸

В чисто архитектурен смисъл Хиподромът е огромното съоръжение, което се откроява сред останалите сгради в столицата. Разбира се, византийските императори съзнават, че Константинопол трябва да бъде преди всичко водещ християнски град. Подобна концепция заляга и в строителните планове на император Юстиниан I. Построената от него църква „Св. София“ нарушава архитектурното значение на Хиподрома.¹⁹ Юстиниан обаче много добре разбира значението на Хиподрома и политическата му роля. Самият той едва не се лишава от престола в резултат на бунт, избухнал именно на това място. В някои от законодателните си актове той се опитва да формулира отпращаните на Хиподрома акламации.²⁰ Те са един от най-зрелищните елементи сред различните действия на събралото се множество и също така са мерило за настроеността на народа.

Политическата роля на Хиподрома и организирането на зрелища са свързани с т. нар. „партии на Хиподрома“. Спортните организации на „сините“ (венети) и „зелените“ (прасини) участват в организирането на надбягвания с колесници.²¹ Съществували и още две партии – на белите и червените, но белите били зависими от сините и винаги ги подкрепяли, а червените били като секция на зелените. Те са връзката между Хиподрома и народа на Константинопол. Политическата роля на зрелищата и народа в столицата на империята е представена твърде сполучливо от немският историк Ханс Бек. Според него улиците, Хиподромът, баните са запълнени от една разнородна човешка маса, която е достатъчно будна и находчива, за да

¹⁸ Alan Cameron, *Porphyrius the Charioteer* (Oxford, 1973), 180-187. В тяхна чест дори се издигат великолепни паметници. Типичен пример в това отношение е гробницата на известния жокей Порфирий, която е изградена върху спина на Хиподрома, за да свидетелства за забележителните му постижения. Върху постройката е поставена и статуя, която представя жокея в квадрига, теглена от четири коня.

¹⁹ Robert Mayer, *Byzantion, Konstantinopolis, Istanbul. Ein Generalische Stadtgeographie* (Wien und Leipzig, 1943), 218. За хиподрома вж. Andre Guillou, *La civilisation byzantine*, Arthaud (Paris, 1974), 289-291.

²⁰ Paul Krüger, ed., „Codex Justinianus“ T. I, 40,3 in *Corpus Juris Civilis* III. (Berolini, 1954). Според сполучливото определение на Дагрон, този закон свидетелства как привилегиите на римския плебс и традициите на елинистическия Изток са излезли в своеобразна институция, разпростряла се върху всички градове. Вж. Gilber Dagron, *Naissance d'une capitale* (Paris, 1974), 301.

²¹ Според някои изследователи (вж. Alfred Rambaud, *De Byzantino hippodrome et circensibus factionibus*. (Paris, 1870); Alan Cameron, *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*. (Oxford, 1976) те са обикновени спортни клубове, като противоречията и кървавите им разпри те обясняват с психологията на игрите. Според други (вж. Gavro Manojlović, „Le peuple du Constantinople de 400 a 800 apres,” *Byzantion* Vol. 11, no 2 (1936), 617-716; 634, 641-643; Дьяконов Александр. Византийские димы и факции (та мέρη) в V-VII вв. *Византийский сборник*. - Москва, 1945, с. 144-217) те имат политически характер, като борбите и различията им се дължат на разлики в социалната и религиозната им основа. Привържениците на тази теза считат сините за представители на поземлената аристокрация, а зелените - за търговско-занаятчийско население, симпатизиращо на монофизитите.

обърне в сериозно оръжие шегата и сатирата, по време на действията си срещу властта.²² Когато говорят за народ, византийските автори го обозначават с различни термини (δημιος, πληθος, οἱ χλος, λαός). Споменатите термини нямат единно значение и единствено контекстът определя техния смисъл.²³

След кървавото потушаване на бунта „Ника“ през 532 г., партиите не успяват да се съвземат и постепенно до края на VI в. губят своето значение. Залезът на партиите е свързан с кризата, която настъпва във византийския град. Византия се разделя със своя урбоцентризм и се ориентира към селото.²⁴ В империята продължават да съществуват няколко големи града, но античната полисна традиция е прекъсната.²⁵

Друг вид градски празници, натоварени със значителна обществена и политическа роля са празненствата на победата. Важна роля при организирането на победни празненства през късната Античност играят градските гилдии. Те представляват народа и го организират за участие в имперските церемонии. Не е ясно дали гилдиите продължават да играят такава роля и през ранното Средновековие, макар че участват в други церемонии.²⁶ Една от задачите им е била украсата на столицата преди започването на победните празненства. През т. нар. Тъмни векове гилдиите вероятно следват античната традиция в това отношение. За това говори фактът, че през X в. гилдиите на търговците на сребро и коприна са натоварени с украсата на т.нар. Tribunalion, разположен между големия дворец и църквата „Св. София“.²⁷ Степента на участие на гилдиите в подобни церемонии до голяма степен зависи от

²² Hans Beck, „Senat und Folk von Konstantinopel. Probleme der Byzantinischen Verfassungsgeschichte,“ *Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil. – hist. Klasse. Sitzungsberichte*, Heft 6 (1966), 3-75.

²³ Вж. Дьяконов, Александр. Византийские димы и факции... с. 156; Сюзюмов, М. Политическая борьба... с. 90-92; Alan Cameron, *Circus Factions...* 24-43.

²⁴ Арнаудов, Васил. Vox populi ! Византийската демокрация. // *Civitas Divino-Humana* в чест на проф. Георги Бакалов. - София, 2004, с. 193-202, 198-199; За кризата на византийския град вж. Г. Курбатов, Г. Лебедева. *Город и государство в Византии в эпоху перехода от Античности к феодализму. Город и государство в древних обществах.* Ленинград, 1993, 56-77, с. 58.

²⁵ Cyril Mango, „Daily Life in Byzantium“. *JÖB*, XXXI, 1, (1981): 337-353, S. 340. През VII в. например престават да функционират големите бани от ранновизантийския период. С тяхното изчезване градовете в империята се разделят с една от най-важните характеристики на античния град и важен компонент от неговия всекидневен живот. Според едно свидетелство на Теофан към 713 г. термите на Зевксип (Ζεῦξιπλος) вече са изоставени. Вж. Carolus de Boor ed., *Theophanis Chronographia. Textum Graecum Continens, Opus ab Academia regia Bavarica Praemio zographico ornatvm* vol. I, (Lipsiae in Aedibus V.G. Teubneri, MDCCCLXXXIII), 383. През VIII в. са занемарени и термите на Констанс. Вж. Averil Cameron, Judith Herrin eds., *Constantinople in the Early Eight Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai* (Leiden, 1984), 67, 73.

²⁶ Гилдиите участват в тържествените процесии от големия дворец до „Св. София“. Albert Vogt, ed., *Constantin VII Porphyrogénète, Le Livre des Cérémonies I* (Paris, 1935). 19.16-18.; вж. Speros Vronis, „Byzantine ДНМОКРАТИА and the Guilds in the Eleventh Century,“ *DOP*, 17, (1963), 289-314.

²⁷ Albert Vogt ed., *Constantin VII Porphyrogénète...* T. I. 9. p. 9-13; за Tribunalion вж. Raymond Janin, *Constantinople Byzantine...* (Paris, 1964), 112. За украсата на градските улици вж. Robert Tourcan, „Les guirlandes l'antiquité classique,“ *JAC*, 14, (1971): 92-139.

способността на службите на градския префект да организират корпорациите за публична изява на лоялност. През VI в. службата на *Magister Officiorum* е натоварена със задължението да организира триумфалния парад. Това личи от сведенията, с които разполагаме за триумфа на император Юстиниан I през 559 г. Според някои историци ролята на тази служба запада преди управлението на император Лъв III. Така или иначе от времето на император Теофил (829-842) разполагаме с ясни данни, че тази задача вече се изпълнява от службите на епарха.²⁸

Маршрутът на тези победни празненства - триумфи може да се каже, че най-общо следва Средната улица (ἡ μέση ὁδός) от Златната врата до "Св. София". Въпреки неяснотата и наличието на много варианти при определяне на маршрута на шествията при триумфите, могат да бъдат отбелязани някои по-важни точки. След Златната врата първото място, на което императорът можел да получи славословия и да се установи, е портикът Сигма. Там византийските владетели приемат и приветстват събралите се във фиалната триконха димоти (представители на димите).

Следващият пункт по Средната улица е т. нар. Ексакион, който не може точно да бъде локализиран.²⁹ Друг по-важен пункт е т. нар. Ксиролоф (Ξηρόλοφος) - хълм между р. Ликс (Λύκος) и стената на Константин. Близко до това място Аркадий построява форум със своето име и колона в своя чест. В близост до този форум следва друг на име Бик (Βόος) или "на бика" (Βουβός). На този форум има бронзов бик, служещ като пещ за изгаряне на престъпници. Следва Амастрийският форум (τὰ Ἀμαστριανά), а по-нататък - Филадельфонът със статуя на прегръщащи се братя.³⁰

Други два пункта са форумът на Теодосий и форумът Таври. На следващия пункт - Хлебния пазар (Ἄρτολόγιον), Константин вероятно издига на мраморна колона един от трите кръста, подобен на тези, които е видял в небето. На този пазар има арка или апсида, в която се събират партиите от Хиподрома, славославящи и

²⁸ Jacob Reiske ed., *Constantini Porphyrogeniti. De cerimoniis aulae byzantinae libri duo (Περὶ βασιλικῶν ταξειδίων)* 498 (Bonnae, 1829) 9-10.; вж. John Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century* (London, 1911), 29-33.; за ролята на епарха при празнуването на триумфи през IX в. вж. Jacob Reiske ed., *Constantini Porphyrogeniti. De cerimoniis ...*, 502. 21 - 503.2. По времето на император Василий II (986-1025) препозита (praepositus), наследник на praepositus sacri cubiculi. вж. James Dunlap, *The Office of the Grand Chamberlain in the Later Roman and Byzantine Empires* (Michigan, 1924), 162-324.

²⁹ Беляев, Д. *Byzantina. Очерки, материали и заметки по византийскимъ древностямъ, Книга III, Богомольные выходы византийскихъ царей въ городские и пригородные храмы Константинополя.* С. Петербург, 1906, с. 33-34. Не е ясно и изписването и произнасянето на Ексакион (ἔξωκίονιον или ἔξακίονιον). Самото име на този пункт - "шестостълбие", показва, че вероятно там е имало шест колони като част от някаква постройка или като основи на статуи.

³⁰ Вероятно тази статуя представя сцената на срещата между императорите Константин и Констанций, за която се предполага, че е станала на това място. Вж. Беляев, Д. *Очерки, материали...* с. 42.

съпровождат императора при процесии. Партията, която започва славословия там, съпровожда императора до следващата спирка - форумът на Константин.³¹ Разбира се, триумфите във Византия са можели да имат и други маршрути. Има случаи, при които процесията влиза през Адриановата врата, Влахерните и др. Златната врата обаче остава класическо място, през което минават триумфалните шествия.

Подобни чествания са организирани и в някои провинциални градове на империята. Те обаче имат подчертано религиозен характер и чрез тях по недвусмислен начин се изтъква решаващата роля на Христос, който е източник на победата. Например след поражението на персите при Мартиропол (588 г.) епископ Дометиан постановява нов празник в чест на спасението на града и определя молебен за мъчениците, дарили победата.³²

Ролята, която зрелищата играят във византийския политически и обществен живот, до голяма степен е свързана и с празничната система, която съществува в империята. В чисто психологически смисъл празникът предразполага към веселие и забавление. Неслучайно именно по време на празник византийците проявяват особен ентузиазъм да организират и да се наслаждават на пищните впечатляващи зрелища.

Една част от празниците се християнизират, а друга част се трансформират като съставна част от държавните празници. Процесът обаче е дълъг и в общи линии завършва през X в. През VII – IX в., особено в провинцията, традицията за отбелязване на старите езически празници е много силна. Календи и Брумалии все още представляват всенародни празници.

Езически елементи например се срещат и при най-важния християнски празник – Пасха. През един от празничните дни на Хиподрома се организира състезание с колесници, наречено „златно“. По време на надбягванията публиката изпълнява

³¹ Този форум е наричан от византийците просто форум (φόρος). Той е ограничен от двуетажен портик, а в средата му има порфирна колона на Аполон. На този форум често се спират процесии, за да извършват молитви. Ако честването на паметта на светец, освещаването на храм или някакъв празник се съпровожда с кръстен ход от "Св.София", на форума непременно се извършва молебствие. Аполон или Илия (Ἰλιος), когото изобразява статуята, се възприема като самия Христос или император Константин Велики. Вж. . Вж. Беляев, Д. Очерки, материали...с. 43-47.

³² Carolus de Boor, ed., *Theophylacti Simocattae, Historiae* (Stuttgart, 1972), 199-201. В една от църквите на града епископът изпява победно песнопение в чест на Христос. Той призовава присъстващите да възхваляват Бога, като казва, че от където се ражда славата, натам трябва да отива славословието. Епископът посочва също така, че Бог се прославя в боевете чрез архистратега.

песни. Група танцьори изпълнява специален танц. Някои историци виждат в него реминисценция от древни дорийски военни танци.³³

За празнични действия в провинциите на империята се споменава в хрониката на Йоан, коптски епископ на Никиу.³⁴ Авторът пише за организиране на божествена служба в Египет по повод празника в чест на евангелист Марко. Подробно е описано влизането на патриарх Кир в Александрия в деня на празника на Светия кръст. Всички жители на града се събират, за да посрещнат патриарх Кир. Когато той пристига до голямата църква на Цезарион, жителите на града покриват целия път с килими и пеят химни в негова чест.

Друга важна публична церемония, организирана във Византия, са обредите при коронация на владетел. През VII в. настъпва важна промяна, като мястото на коронация постепенно се измества от Трибунала (специална платформа, издигната на полето Евдомон срещу Златната врата) в църквите. При коронацията на император Фока (602-610) мястото на церемонията остава полето Евдомон, но церемонията се провежда в намиращата се там църква "Св. Йоан Предтеча". Следващият император, Ираклий (610-641), е коронясан в църквата "Св. София", която постепенно се превръща в основно място за коронации.³⁵ Зрелищният характер на коронациите се променя с навлизането на литургични елементи в нея.

Християнските празници се използват и като повод за коронация. Например през 590 г. по време на големия празник Великден Маврикий Тиберий коронясва сина си Теодосий за император.³⁶ Другият голям християнски празник Рождество също често се използва като повод за коронации. Акламации-епитети, с които се удостояват императорите (θεοσελτόρος, а Deo coronatus³⁷), също говорят красноречиво за желанието на императорите да подчертаят своята богоизбраност. Освен това главните християнски празници са натоварени с голямо символично значение и съсредоточават вниманието на византийците. А акламациите, които населението на

³³ Vénétiа Cottas. *Le Théâtre à Byzance* (Paris, 1931), 68. Участниците в танца представят символичен военен съвет, военни действия на две армии, преодоляване на трудности, преглед на войската от главнокомандващия и много други действия.

³⁴ *The Chronicle of John, Copti bishop of Nikiu*, R. Charles, tr. (London 1916), 152, 187-200.

³⁵ Георгий Острогорский. Эволюция византийского обряда коронования. // Византия, южные славяне и древняя Русь. Западная Европа - Москва, 1983, с. 20-40, - вж. 37. За идеологическото значение на коронацията и владетелското достойнство вж. Otto Treitinger, *Die oströmische Kaiser-und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell* (Jena, 1938).

³⁶ *Chronicon Paschale, 284-628 A.D.*, M. Whitby trs. (Liverpool, 1989), 140.

³⁷ Gerhard Rösch, *Onoma basileias. Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit* (Vienna, 1978), 140-156.

Константинопол и по-специално демите отправят при коронацията на император, както и при ръкополагането на висши духовни лица, превръщат тази церемония в празник. Основно място на действие при тези церемонии е както Хиподромът, така и църквите на Константинопол.³⁸

Друга важна част от византийския обществен церемониал, са и религиозните процесии. Големите религиозни процесии, облеклата на участниците и ритуалите, които се извършват, създават впечатляващ зрелищен ефект. Развитието на християнския публичен церемониал прибавя нови елементи към тях, обогатява религиозния култ и засилва общественото внимание към него. Църковната празнична система, процесии и бденията, свързани с нея са резултат от дълга еволюция, която постепенно я превръща във важен елемент от византийската цивилизация. Тя надживява империята и дори днес присъства до голяма степен в религиозните традиции на православните народи.

Процесии, които се организират във Византия, се обозначават в изворите най-често с думите *πρόκεινος*, *προέλευσις*, като те се използват при описание на публични паради, организирани от различни социални групи - клир, гилдии, длъжностни лица, студенти. По-специфично значение има думата *λιτή*. Чрез нея във Византия се обозначават литургичните процесии на клира и обикновените хора до определена църква или място за извършване на празнични ритуали. Терминът може да се използва и за кратките служби по време на литанията.³⁹

Организирането на големи, тържествени процесии е предвидено само за дните на големите религиозни и държавни празници. Съществуват няколко модела, по които се извършват подобни церемонии. По отношение на маршрута те се свеждат до два основни типа – процесии от църквата „Св. София“ към различни църкви или други пунктове в Константинопол и процесии към Великата църква. От своя страна тези два типа процесии имат различни маршрути, в зависимост от конкретната църква, където се отправя процесията. Освен това процесии-литии и бдения се организират и в случай на голямо земетресение или вражеско нападение.

Императорското шествие към църквата „Св. София“ е описано в първа глава на 1-а книга от съчинението на Константин Багренородни за церемониите. Подробно се

³⁸ Carolus de Boor, ed., *Theophanis Chronographia...* 410.

³⁹ Вж. Михаил Войнов и др. Старогръцко-български речник, София, 1943, с. 513-514, 593. Също Robert Taft, *Liturgy of the Hours in East and West; The Origin of the Divine Office and its Meaning for Today* (Collegeville, 1986), 171, и John Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship* (Rome, 1987), 167-226.

разказва за всички приготовления около церемонията. Препозитът (отговорник за дворцовите церемонии) дава заповеди (σεκρέτοις) на всички чиновници да се приготвят. Епархът на града подготвя и украсата на целия път, по който трябва да мине процесията. Церемонията започва от двореца, като императорът преминава през различните негови части. Спира се на различни места, където го очакват имперските служители, висши духовници или представители на димите. Императорът дава приеми и е акламиран от присъстващите. Редуват се шест на брой приеми от представители на двете партии.⁴⁰

Освен големите входи в „Св. София“ при важните господни празници, има и такива с по-малка тържественост - в понеделник от пасхалната седмица, на Антипасха (въведен от император Василий I), на Благовещение, Рождество Богородично и Велика Събота. В храма „Св. Апостоли“ в понеделник от пасхалната седмица императорите отиват с кръстна процесия от „Св. София“ и следователно първо извършват шествие до там. Те се отправят там не за да участват в литургия, а за да започнат ново шествие към някоя църква. В този случай не се предвиждат славословия на димите.⁴¹ При някои по-малко тържествени случаи императорът извършва т. нар. малки входи. Те са предвидени за празника Кръстовъздвижение, понеделник от първата седмица на Великия пост и неделя от същата седмица. Императорът се отправя към „Св. София“ по преходи и е придружен само от най-близката си свита.⁴² Освен това императорът невинаги участва във всички празнични действия. Теофилакт Симоката споменава за обичай да се посещава обедната литургия в храма „Св. Богородица Влахеранска“. След края на литургията обаче императорът се завръща в двореца.⁴³ Приходите до „Св. Апостоли“ те се отправят по месата към Златната врата, но не стигат до нея, а завиват надясно към този храм.

Религиозните церемонии, в които участва императорът, представляват също така общуване с църквата. Всяка от трите основни институции в империята -

⁴⁰ Беляев, Дмитрий. Ежедневные приемы византийских царей и праздничные выходы их в храмъ „Св. Софiи“ в IX-X в. // Byzantina. - Санкт Петербург 1893, кн. 2, с. 36. Тази сложна и продължителна част от церемонията завършва с напускането на дворцовия комплекс през т. нар. Бронзова врата (Халки). Там той за пореден път приема димократа (водача) на Венетите. Около вратата са разположени също лекари (τὸ ἰατροῦν) и атлети (οἱ τῆς λαλαίστρας), които акламираат императора. Също така около вратата са разположени и музиканти (ὄργανάριοι), които славословят императора.

⁴¹ Беляев, Дмитрий. Ежедневные приемы...с. 220. Местата, където императорът получава акламации от димите при завръщането си в двореца, са пет, докато при напускането му са шест.

⁴² Беляев, Дмитрий. Ежедневные приемы... с. 237. Императорът се отправя към „Св. София“ по преходи и е придружен само от най-близката си свита.

⁴³ Теофилакт Симоката, Кондратева, С. прев. Москва, 1996, с. 215.

императорската, народът и Църквата - заема свое собствено пространство. Ако основното място за общуване на императора с народа си остава Хиподромът, при религиозните процесии и участието си в богослужение той общува с църквата. При този случай обаче императорът общува индиректно и с народа. Този церемониал също така оформя и две концепции за християнство.⁴⁴

Градският живот във Византия обаче търпи редица негативни въздействия през този период. Поредица силни земетресения (472, 477, 480, 487, 525, 533, 542, 546, 554, 557, 568, 583 и 611 г.), които разтърсват Константинопол и околностите му се отразяват неблагоприятно върху неговото развитие.⁴⁵ Особено негативни са последствията и от т. нар. Юстинианова чума (541-542 г.). Болестта засегнала в значителна степен Константинопол и югоизточната част на Балканския полуостров. Загива повече от една трета от населението на византийската столица. До средата на VIII в. империята преживява още няколко големи чумни епидемии. Болестта засяга и по-голямата част от европейския континент и предизвиква огромна смъртност сред населението.⁴⁶ Въпреки, че византийската столица е силно обезлюдена заради епидемиите, тя запазва редица традицията за организиране на различни зрелища и събиране на хора на Хиподрома. Политическото му значение обаче намалява.

Така, докато последните остатъци от градското самоуправление изчезват, организирането на зрелища остава като един твърде устойчив елемент от обществения живот в империята. Дори църквата, която не крие неодобрението си към театъра и хиподрома и предприема опити да се справи с остатъците от езичеството, е безсилна да предотврати организирането на подобни зрелища. Хиподромът обаче, както споменахме, губи своята политическа функция. Ролята на партиите е съвсем променена и се свежда до участие в дворцовия церемониал, при което те обсипват императора с хвалебствия. Книгата за Церемониите вече показва строго регламентирани действия на партиите на Хиподрома и тяхното участие в дворцовия церемониал през X в.⁴⁷ Постепенно се променя и манталитета на

⁴⁴ Дагрон, Ж. Императорът и свещеникът. Етюд върху византийския „цезаропапизъм“. София, 2006. с. 121-123.

⁴⁵ Cyril Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IV-VII siècle)* (Paris, 1992), 52-53. Вж. също Venance Grumel, *Traité D'Études Byzantines. Volume I, La Chronologie.* [Bibliothèque Byzantine.] (Paris: Presses Universitaires de France. 1958), 478-479.

⁴⁶ Josiah. Russell, "That Earlier Plague," *Demography* 5 (1968): 58. Вж. Матанов, Христо. Чумни пандемии в историята. „Юстиниановата чума“ и „Черната смърт“, Два повратни периода в историята на средновековните балкани. // *Civitas Divino-Humana* в чест на професор Георги Бакалов - София, 2004, с. 339-346.

⁴⁷ Jacob Reiske ed., *Constantini Porphyrogeniti. De cerimoniis...*

столичното население. През VII в. то възприема по съвсем различен начин античните статуи и други произведения на изкуството, разположени на различни места в Константинопол. Те вече се свързват единствено с магии и гадания.⁴⁸

Промените, които настъпват в империята през VII в., се отразяват върху публичния церемониал, Хиподрома и свързаните с него партии. Ролята на „сините” и „зелените”, както споменах, вече е чисто церемониална. Описаните в Книга за Церемониите ритуали красноречиво говорят за тази промяна.⁴⁹ Императорът се среща с войската, сената и гражданите в рамките на процесии, организирани във връзка с отправянето му към някоя църква. В своята книга император Константин Багренородни отразява поведението на владетеля в рамките на един подчертано християнски контекст. При различните церемонии императорът преминава през града, моли се продължително време в някоя църква, преоблича се на специално подготвени за целта места, раздава пари на събралото се множество, качва се на колесница или върви смирено по улиците на Константинопол. Подобни шумни и зрелищни процесии са съпроводени и с музика, изпълнявана от „сините” и „зелените”. Цветните знамена, военните униформи и преносимите органи създават допълнителен колорит на процесията.⁵⁰ Освен улиците и църквите на Константинопол, неговите форуми също са сред основните места, където армията, чиновниците и народа на столицата приветстват своя император.

В историческата наука съществува и спор по въпроса за съществуването на големи градове в империята (освен Константинопол) между VII и IX в. Византийските автори често използват понятия като *κἀστρον* и *πόλις*, но не е ясно какъв смисъл влагат в тях. Смята се, че градът през този период не може да съществува без укрепления и поради това двете понятия се преплитат в изворите.⁵¹ Немският историк Дьолгер формулира някои външни белези, които определят същността на града : наличие на стена, хиподром и партии към него. През периода VII - IX в. обаче последните елементи липсват почти навсякъде в империята, макар хиподроми все още да съществуват, както сочат археологическите данни. Според Дьолгер наличието на търговски

⁴⁸ Cyril Mango, *Le development ...* p. 59. Освен това още в средата на VI в. около четиристотин от тях са преместени на нови места, за да не пречат на църквите в Константинопол. Вж. Judith Herrin, *Women in Purple. Rulers of Medieval Byzantium* (London, 2001), 10.

⁴⁹ Вж. Jacob Reiske ed., *Constantini Porphyrogeniti. De cerimoniis...*

⁵⁰ Византийските майстори съхраняват античната технология за задвижване на устройства с вода. Освен при органите тя се използва и при украсата на дворците. Вж. Gerard Brett, "The Automata in the Byzantine, "Throne of Solomon,"" *Speculum* 29 (1954): 465-492, 477-478.

⁵¹ Вж. Franz Dölger, "Die frühbyzantinische und byzantinisch beeinflusste Stadt (V-VIII. Jh.)," in *Atti del 3 congresso internazionale di studi sull'alto medioevo* (Spoleto, 1959).

квартал и улици също е важен признак за определянето на едно населено място като град. Търговията през този период обаче едва ли е била много развита, тъй като сеченето на монети намалява или спира в редица градове на империята.⁵²

Арабският географ ибн-Хордабех споменава само за шест града в Мала Азия – Ефес, Анкира, Никея, Аморий, Самалу и Никомидия. Последният град според него се намира в развалини.⁵³ Броят на населението в империята през този период очевидно намалява, като тази тенденция, както отбелязахме, се забелязва и в Константинопол. Акведуктът, който аварите разрушават през 626 г., е възстановен едва през 766 г. Вероятно столицата на империята не се нуждае от допълнително снабдяване с вода за един дълъг период от време, което е косвено доказателство за малобройното ѝ население.

Кризата и дезурбанизацията, които обхващат византийския град, са сложен и продължителен процес. Историките разглеждат широка гама от фактори, които се отразяват негативно върху градския живот в империята. Причините, довели до този упадък, се търсят най-вече в икономическите и политическите процеси, които се развиват в империята.⁵⁴

Развитието на византийския град през разглеждания период е белязано от редица промени. Античните полисни традиции и свързаните с тях зрелища и публичен живот все още са твърде устойчиви в градовете на империята през VI в. Докато градският живот в балканските провинции на Византия замира още през втората половина на VI в., неговото развитие в източните провинции продължава до арабското нашествие. Организирането на зрелища и други публични прояви са впечатляващо и незаменимо средство за сплотяване на гражданските общности в

⁵² Вж. Каждан, Александър. Византийские города VII - IX в. // *Советская археология*, 1954, с. 166-171; За намаленото монетосечене в Пергам вж. Heinrich Gelzer, "Pergamon unter Byzantiner und Osmanen," *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften* (1903). За археологическите данни от Смирна вж. Rudolf Neumann, Selahattin-Kantar. *Die Agora von Smyrna. Klein Asien und Byzanz* (Berlin, 1950). За Атина вж. Margaret Thompson, *The Athenian Agora. Results of Excavation* (Athens, 1954). За Сарди вж. Harry Bell, *Sardis. Publications of the American Society of the Excavation of Sardis XI* (Leiden, 1916).

⁵³ Heinrich Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung* (Leipzig, 1899), 82-84.

⁵⁴ Признаци на криза се забелязват още през V в., когато настъпват големи промени в търговските пътища и в резултат на тях редица градове губят икономическото си значение. Herbert Hunger, *Diskussionsbeiträge zum XI. Internationalen Byzantinistenkongress* (München, 1961) смята, че нарастването на крупното земевладелие води до намаляване на политическата функция на градовете и до техния упадък. Ernst Kirsten, "Die byzantinische Stadt..." смята, че градовете губят своето икономическо значение с освобождаването на селяните от зависимост, като резултат от въстанието на император Фока.

империята. В този смисъл въпросът за зрелищата, организирани във Византия, е тясно свързан с проблема за политическата роля на народа. Хиподромът се превръща в едно от основните места, където народът изразява своите настроения. Подобна тенденция се откроява най-ярко в столицата на империята. След кризата, която Византия изживява през VII в., Константинопол се издига като водещ политически и културен център в империята. Въпреки че ролята на Хиподрома и партиите, свързани с него намалява, столицата на Византия съсредоточава в себе си обществения и публичен живот на империята. Засилващото се влияние на християнството в публичния церемониал и промяната в менталитета на столичните граждани са сред основните тенденции, които се проявяват в обществения живот на столицата.

THE IMPORTANCE OF THE BYZANTINE CITIES AS A PRIMARY SITE FOR ORGANIZING OF PUBLIC CEREMONIES, SPECTACLES AND FESTS

(MIDDLE VI – MIDDLE IX CENTURY)

Angel Velinov – Historian

Bulgarian Academy of Science

**Institute for Balkan Studies with Centre of Thracology "Prof. Alexander Fol"
Medieval Balkans Department**

The organizing of spectacles, public processions and ceremonies in Byzantium is closely related to the question about the Byzantine city. The cities are the very places where different kinds of processions and spectacles have been organized. Many changes have forged the character of the cities during this period. The Christianity and its ecclesiastical organization occupied the urban space while the social structure and mentality of the population changed.

This profound time of changes could be well evidenced by the uplifting of local bishops' status and role in municipal governance while the legislative and governance roles of the city councils have declined. Despite all these changes the urban space has continued to provide a primary stage for organization of various kinds of public ceremonies and spectacles in Byzantium.

The ancient heritage has played an important role in the development of the spectacles and the public life in Byzantium. At least until the end of the sixth century the East Roman Empire cities retained their urban structure and traditions. The striving of the Church to cope with the remnants of paganism and some legislative measures of the Byzantine emperors to terminate the pagan practices failed to achieve essential results until the middle of the seventh century.

A special place amongst the Byzantine cities occupies the capital of the empire. Emperor Constantine the Great (306-337) took care of Constantinople not to yielding to the old Rome and commissioned a lot of resources for decoration and urban development.

One of the focal points for the spectacles in Constantinople is the Hippodrome which also offered a stage for the political factions – disguised sports organizations of the Blues (Veneti) and the Green (Prasini) participated in the organization of the chariot races.

Another type of urban entertainment with a significant social and political role are victory processions or Triumphs organized following significant military victories. The victorious emperor paraded usually through the middle street (Mese) in Constantinople.

The role that spectacles played in the Byzantine political and social life is connected also with the feast system of the empire. During this period some pagan feasts were transformed and integrated due to their Christianization but others have remained unaltered since they played significant role in the state feast system. The Christian feasts has been used as an occasion for the coronation of the emperors.

The Byzantine public ceremonial is occupied with religious processions since the sixth century. The important religious processions, the elaborate rituals, the beautiful songs and the magnificent clothes of the participants created an impressive effect on foreign envoys. Lavish processions have been organized only during important religious or state feasts.

The religious ceremonies in which the emperor took part included communications with the Church as well. Also, each of the three main institutions in the empire – the emperor, the people and the Church occupied their own spaces and played specific functions in these ceremonies.

While the last fragments of the city's self-government disappeared the sixth century, the organization of spectacles continued to play a sustainable role in the everyday life in the empire. The changes that occurred in Byzantium during the VII century affected the public

ceremonial. The role of the Hippodrome and the factions of the Greens and Blues has become exclusively ceremonial.

The spectacles and other public activities were important means of unification of the city communities in the empire. In this aspect, the question of the spectacles organizing in Byzantium is in close connection with the political role of the demos. The Hippodrome became one of the most important places on which the people expressed their mood and political demands.